

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ ТА ЙОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ЗА ОЦІНКАМИ ТОГОЧАСНИХ НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ

На основі архівних документів дипломатичних місій Німеччини в Україні проаналізовані соціально-політичні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. для населення України.

Восени 2008 року виповнилася 75-та річниця початку голодного лихоліття в Україні 30-х рр. ХХ ст. Вона привернула значну увагу не лише вітчизняної, але й світової громадськості. І це не випадково, адже дана проблема має багато аспектів, вона вкрай важлива та надто болюча для нашого народу, держави. В листопаді 2006 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні»¹. Таке рішення українського парламенту цілком справедливо можна назвати історичним актом. Адже цим рішенням відновлена історична справедливість щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу й тим самим повернено історичний борг безвинним багатомільйонним жертвам тієї трагедії і всьому українському народу. Тим більш важливо це для України з огляду на те, що спочатку факт голоду чи «штучного голоду», а тим більше Голодомору як геноциду українського народу в нашій уже незалежній державі тривалий час багатьма політичними силами заперечувався. Міжнародне визнання Голодомору – це справа часу, нових зусиль науковців, громадськості та держави.

Нині нам сущим конче необхідно знати правду, дати належну оцінку тогочасним подіям та організаторам масового й такого брутального знищення українського народу та інших народів нашої землі, які також постраждали від сталінського тоталітаризму. Знання правди історії, долі українського народу є передумовою здійснення належних висновків та уроків. Вони ж – це важлива складова історичної пам'яті, взагалі – духовності громадян і їх держави, яку ми будуємо сьогодні й будемо мати в майбутньому.

Стосовно зазначеної теми зауважу наступне. Дослідити цю важливу проблему на переважно німецьких архівних матеріалах вдалося завдяки підтримці Німецької служби академічного обміну та дієвому сприянню відомого всім нам шановного професора А. Айсфельда. Саме його підтримка кілька років тому сприяла добрій нагоді попрацювати два місяці в німецьких архівах, зокрема в політичному архіві Міністерства закордонних справ ФРН. Знаючи про голод та людоїдство в Україні з розповідей батьків, які ледве пережили голод 1932-1933 і 1947 рр., та із сучасної наукової літератури, у мене як історика виникло природне бажання з'ясувати: як оцінювали ті жахливі події на нашій землі політично незаангажовані сучасники, зокрема дипломати німецьких консульств в Україні?

Попередньо зверну увагу на наступне. Із всіх держав Західної Європи у міжвоєнний період Німеччина, вочевидь, більше за всіх цікавилася СРСР і Україною, виходячи з практики та наслідків Першої світової війни. Це було детерміновано і не в останню чергу тим, що Німеччина та СРСР були тривалий час державами «аутсайдерами». В 1920-ті рр. перша держава була піддана остракізму за її роль у розв'язанні світової війни, а СРСР – через прагнення здійснити світову революцію. Міжнародна ізоляція змусила дві держави укласти Рапальський договір 1922 р., який став базою для тісної співпраці між ними, особливо в економічній сфері. В силу цього Німеччина потребувала знання перебігу подій у Радянському Союзі.

Чисельність та компетентність німецьких дипломатів в СРСР підтверджує висновок, що Міністерство закордонних справ Німеччини надавало вагомому значення відносинам з СРСР. Тому всі співробітники навіть низової ланки дипломатичних установ вільно говорили російською, мали досить добрі знання про Росію (проте їх знання про Україну, здебільшого, були обмеженішими). Багато з них народилися й виростили ще у дорадянській Росії й не мали досвіду зносин з Радами. Доповненням до добре укомплектованого Посольства у Москві на території СРСР були ще сім німецьких консульств. Три з останніх знаходилися в Україні: Генеральне консульство в Харкові, столиці республіки до 1934 р., та консульства в Києві й Одесі. Окрім цього, були численні німецькі ділові компанії зі своїми офісами та штатом по всьому СРСР. І наостанок, етнічні німецькі спільноти в Росії і, особливо в Україні, також були джерелом цінної інформації для німецьких дипломатів. Таким чином, у період з 1920-х й початку 1930-х рр. німці були інформовані практично краще всіх інших західних дипломатів у СРСР.

Їх звіти, спостереження, які стосувалися України, а саме великого голоду 1932-33 рр., можна знайти в політичному архіві МЗС ФРН, а також документах, відібраних з архівів дослідником Дмитром Злепком та видрукованих у 1988 р. Про цю книгу та архівні матеріали доводилося писати й раніше². Там містяться 23 звіти, які охоплюють період з 1930 до 1934 р., більше половини з них пов'язані з подіями 1933 р. Шістнадцять із цих звітів виходили від німецьких консульств в Україні, що надсилалися до Посольства в Москві: вісім – від Генерального консульства в Харкові, яке очолював Карл Уолтер; сім – Київського консульства, очолюваного Андором Хунке; й один від Фрідріха Рота, консула в Одесі. П'ять звітів – включаючи секретний звіт 1933 р., в якому детально описувались події голоду – були представлені Посольством у Москві й надіслані Міністерству закордонних справ у Берліні. Два останніх звіти виходили один від німецького консульства в Ризі а другий – МЗС в Берліні. Мета цих звітів полягала в тому, щоб забезпечити достовірною інформацією, здійснити короткий огляд політичних та соціально-економічних проблем, що стосувалися тогочасного СРСР. Проте умови значно погіршувалися, тому дипломати змушені були зосередити увагу на голоді, його масштабах, особливостях політики тогочасної влади.

Хотів би підкреслити, що знання документів тієї пори, спостережень і оцінок іноземних сучасників подій може стати в нагоді нинішнього висвітлення подій того періоду. Іншими словами, тогочасний перебіг подій в Україні також прискіпливо аналізували і німецькі дипломати, власне як і дипломати інших країн.

На доказ свого твердження наведу зміст, тобто перелік висвітлюваних питань, річного політичного звіту консульства Німеччини в Києві за 1933 р.

I. Зовнішньополітична частина

- Ставлення до Німеччини: оніміння офіційної атмосфери. Ворожа позиція преси до Німеччини.
- Становище громадян Німеччини (спеціалістів) і політика щодо національних меншин. Культурне відчуження.
- Ставлення до Польщі: недовіра, певно, не зміниться.
- Візит французьких державних діячів.
- Наслідки напруження на Далекому Сході.

II. Внутрішньополітична частина

- Внутрішньополітичне становище: голод підтверджує позицію уряду і відчай у настроях населення. Безжалісність у місті й на селі.

– Енергійна боротьба уряду за врожай і хлібопоставки. Паспортна система.

– Українське питання: голод розширює «прірву» між Москвою і Україною. Направлення Постишева. Боротьба проти українства. Великорусизм – комуністичний шовінізм.

– Національні меншини: небажане зміцнення українського фронту. Заходи до його послаблення. Пропагандистська обробка.

– Юриспруденція: м'які вироки при розкраданні державної власності. Жорстока юридична практика при саботажах сільгоспкомпаній. Зниження кримінальної злочинності. Випробування для арбітражного суду.

– Сфера освіти: відкриття університету в Києві. Перевірки у школах. Німецькій школі в Києві відмовили у викладанні німецькою мовою.

– Церква: ніяких нападок проти інституцій, але переслідування віруючих.

– Охорона здоров'я: сильна епідемія. Голод і наслідки. Погана освіта лікарів. Дефіцит лікарів і медикаментів.

– Кінцеві замітки: незважаючи на всі труднощі, «ніякої безпосередньої небезпеки для радянської держави»³.

Ось такого змісту річний політичний звіт було направлено з Києва до німецького Посольства в Москві та Міністерства закордонних справ у Берліні 15 січня 1934 р. Дійсно, в ретельності аналізу німецького підходу до наших тогочасних проблем не відмовиш.

Тож для з'ясування й об'єктивної оцінки перебігу вкрай жахливого перебігу подій в Україні ми ставимо наступні питання:

1. Що сталося в тогочасній Україні – голод чи все ж таки голодомор?

2. Який розмах мала тогочасна трагедія і чи можна було їй якось зарадити, дещо обмежити масштаби?

3. Які соціально-політичні наслідки для України мало голодне лихоліття, та жахлива трагедія?

Відповіді на ці важливі й понині питання намагаємося дати, спираючись передусім на німецькі архівні документи, свідчення дипломатів.

З'ясовуючи перше питання, змушений ствердити наступне: насправді в Україні був не голод, а голодомор. Тобто до об'єктивних чинників – неврожаю 1932 р. та негараздів, пов'язаних з політикою радянської влади на селі, – додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність кремлівського центру. Остання, як свідчать німецькі

архіви, жодним чином не була спрямована на зменшення страждань мільйонів людей, особливо в сільській місцевості. Навпаки, Москва робила все так, як нібито голод не забирав мільйони людей. Коригування політики щодо примусових хлібозаготовок у колгоспах та радгоспах, оподаткування приватних одноосібних сільських господарств у бік зменшення, з огляду на надто важке становище, не було⁴. І якщо порівнювати цю діяльність радянської влади з діяльністю в аналогічні голодні 1921–23 рр. як в Україні, так і в Росії, зокрема в Поволжі, то кидається в очі відсутність цілеспрямованих державних заходів щодо підтримки голодуючих районів України та його мешканців. На таку відмінність звертали увагу й німецькі дипломати. В якості доказів саме такого висновку є:

- реакція влади на голодні бунти, що відбулися на Волині (нині Житомирська область) в останні тижні квітня 1932 р.;

- запобігання влади виходу сільських жителів до міст України та до інших регіонів Радянського Союзу;

- прийняття Постанови від 7 серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власності», яку в народі називали «законом про п'ять колосків»;

- направлення в Україну «кремлівським центром» на чолі зі Сталіним в Харків уповноваженого Москви П. П. Постишева. А цей уповноважений «діяв з залізною енергією», активно викорінював «націоналістів» і «сепаратистів»⁵.

Переконливими стають ці твердження за свідчень німецького консула Зоммера у Києві. Так, у його повідомленнях від 2 травня та 9 вересня 1932 р. до свого посольства та МЗС Німеччини читаємо: «Продовольчий голод на Волині викликаний передусім неврожаєм, а також через безцеремонну реєстрацію та конфіскацію зернових, картопляних запасів, резервів худоби викликав у два останні тижні квітня безпорядки голодаючих по всьому регіону, як-то: в Солодиріві, Мар'янівці, Лісному хуторі, с. Ставки та Родовка. Сільські жителі, переважно жінки, в більшості випадків збираються разом, скликають сільраду й вимагають хліба, зерна. Вони пограбували державні засіки й розібрали зерно по домах тоді, коли їхні вимоги проігнорували. Згідно з повідомленням одного сільського трудівника-німця, в Мар'янівці заворушення тривали понад 5 годин, доки прибулі міліціонери не зробили попереджувальні постріли і всіх розігнали.

У с. Ставки при подібних обуреннях, за повідомленням надійного джерела, прибулого шефа районної міліції селяни забили до смерті, а голова сільради лишився напівживий». У цьому зв'язку «відбулися багаточисельні арешти. Міліція, опанувавши ситуацію, в наступну ніч

після цих заворушень вдалася до обшуків домівок селян і конфіскувала все зерно, яке, за їх припущенням, селяни поцупили під час обурення»⁶.

Німецький дипломат ставить питання щодо розмаху дефіциту продуктів харчування та обсягів справжнього голоду. Стверджуючи наявність великих масштабів голоду, консул Зоммер апелює до офіційних повідомлень про те, що колгоспи виставляють нічну вахту, охорону полів та комор, що картопляні поля нищаться. Адже можна спостерігати, як вдень висаджена картопля вибирається голодуючими селянами вночі, що на київських ринках користуються попитом різні, ледве їстівні відходи фабрик, а також лушпайки картоплі.

Далі в документі повідомляється, що «вже повернулися із Кавказу багаточисленні селяни мого округу, які направлялися туди в надії на кращі умови. Вся ситуація на Волині засвідчує, що невдоволеність, неспокій в уже описаний спосіб має очікуватися і в інших частинах консульського округу».

У річному звіті Одеського консульства Німеччини від 6 грудня 1933 р. зазначалося наступне: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфіскували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людоїдство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирили від голоду»⁷.

На інші складові надто важкого становища звертає увагу німецький консул Хунке з Києва в повідомленні від 2 листопада 1933 р. Він підкреслює: «В останні тижні в Києві знову дуже поширилась епідемія сипного тифу. Щоденно до лікарень міста доставляють близько 110 осіб. До цього числа належать лише жителі Києва. Разом з немісцевими особами – вихідцями із сіл – чисельність госпіталізованих є значно вищою й сягає близько 200 осіб»⁸.

Зазначаючи, що органи радянської державної влади стурбовані становищем, німецьке консульство в Києві констатувало: «Заходи міської влади щодо зменшення масштабів, особливо із числа сільських жителів, ще досі не дали очікуваних результатів... У сільській місцевості значно розширюється епідемія. При цьому зростає число ви-

падків, коли знесилені через голод хворі неспроможні перенести хворобу, що призводить до смертельних випадків»⁹.

Водночас німецькі дипломати повідомляють у цей період і про те, що робітники теж тривалий час не отримують заробітної плати: «Консульству відомі випадки, коли робітники ряду підприємств уже три місяці не отримували жодної копійки. Також добре відомо, що й окремі військові частини Червоної Армії отримують кошти несвоєчасно, що і командному складу грошове утримання надходить з великим запізненням». А на Волині, де був відчутно поганий урожай, до консульства надійшли конкретні дані, що «голод уже нині призводить до смертельних жертв»¹⁰. Подібна картина, як свідчать архівні документи німецьких консульств, в Україні спостерігалася повсюдно.

Щоб більш об'єктивно оцінити реальну політику влади, а не її декларації, варто назвати також «успіхи проведення партійної лінії». Так, реалізуючи положення «закону про колоски», лише за перший рік на його підставі було засуджено близько 300 тис. громадян, із них 5 % – до розстрілу. У результаті боротьби з «організованим саботажем хлібозаготовок, масовими крадіжками в колгоспах і радгоспах» органи ДНУ ліквідували 1932 р. «повстанське підпілля» в Україні, що, за їх даними, «охопило близько 200 районів». Далі, в найбільш важкий період – листопад 1932 – січень 1933 р. – в Україні ліквідували понад 1200 «контрреволюційних колгоспних» груп, арештували 6682 особи і впродовж 1932 р. з України депортували понад 800 тис. осіб. Ось такою була реальна політична лінія радянської влади¹¹.

Додамо: в політичному архіві МЗС Німеччини відповідного періоду є вельми показове порівняння, наведене німецькими дипломатами, які працювали в Україні. А саме, вони надіслали брошуру – звернення влади до світової громадськості у зв'язку з голодом в Поволжі ще на зорі радянської влади і зазначили, що у випадку 1932-1933 рр. ані брошури, ані звернення до світової громадськості не було. Не вживався на офіційному рівні й термін «голод», боцїмто його не існувало. Мало того, радянський уряд організував інформаційну блокаду щодо справжнього становища в Україні, твердячи, що вигадки про голод навмисне поширюють вороги країни соціалізму. І, як свідчить зміст політичного звіту консульства Німеччини у Одесі, під час подорожі французької офіційної делегації на чолі з Хаерріотом влітку 1933 р. по Україні їй показували «заможні села» у супроводі представників компетентних органів, як колись так звані потьомкінські поселення¹².

Тобто, тут немає жодного натяку на систему заходів щодо запобігання масштабам і мінімізації наслідків голоду. Саме тому я зі щиро-

сердним співчуттям до наших співвітчизників і з величезним гнівом до можновладців мушу стверджувати: так, це був голодомор, це була цілеспрямована політика геноциду по відношенню до населення України з боку московського центру.

У цьому контексті варто також зазначити, як оцінювали німецькі диппредставництва введення радянської паспортної системи. У політичному звіті консульства Німеччини у Києві за 1933 р. знаходимо таке твердження: «Поряд з голодом, хлібозаготівельною кампанією є також «неважливе» внутрішньо-політичне питання, воно перебуває десь на другому місці, – це введення паспортів. Адміністративні заходи протидії новому заселенню обезлюднених територій на півдні Київської області та напливу голодних й помираючих селян і дітей не мали успіху. Але серед них достатньо дієвою стала впроваджена паспортна система. Хоча стверджується, що й введено її здебільшого проти кримінальних злочинців, спекулянтів, політично ненадійних елементів і людей без професії¹³. Іншими словами, запровадження паспортної системи було дієвою ланкою заходів влади проти голодуючих сільських жителів.

Не дивно, що сучасники трагедії в Україні, німецькі очевидці достатньо повно знали про масштаби голодомору. Так, у політичному звіті Генконсульства Німеччини у Харкові за 1933 р. наводиться цифра померлих від голоду – близько 7 млн жителів. Тут, зокрема, зазначалося: «Україна цього року знаходилася у критичному становищі – тут був величезний голод або, за визначенням влади, – перемога соціалістичного ладу в сільському господарстві... За довірливим повідомленням із офіційних джерел, втрати від голоду оцінюються майже у 7 млн осіб. Навіть у порівнянні із світовою війною це жахливе число». У інших документах німецького архіву вказується на втрати понад 6 млн громадян України. Так, лише із 12 млн жителів Київської, Чернігівської та Вінницької областей, як вказує дипломатичне джерело, це лихо щонайменше охопило понад 2,5 млн людей¹⁴. Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося по допомогу до світового співтовариства, як під час голоду 1921–1923 рр. Проте цього не було зроблено.

У даному зв'язку зазначимо наступне. Допомога голодуючим народам нашої країни, скажімо, німецькій меншині, все-таки надходила із-за кордону, зокрема від громадян Німеччини, Канади, Швеції, Швейцарії. Так, у Німеччині допомогою голодуючим в Україні в той час опікувались такі організації: «Допомога братам, що бідують», «Фаст і брілліант», «Комісія по пересилці пакетів до СРСР», «Центра-

льний комітет німців Чорномор'я», «Союз закордонних німців» та ін. Допомога надходила через Торгсин поштовими переказами по 5–10 марок, пакетами, бандеролями з продуктами, посівним насінням тощо. Обсяги допомоги були чималі. Так, лише комітет «Допомога братам, що бідують» станом на серпень 1933 р. зібрав 500 тис. рейхсмарок. За даними Державного Політичного Управління України, розмір допомоги з квітня 1933 р. до квітня наступного склав 487825 рублів золотом. В окремих національних районах допомогу отримували близько 40–60 % німців та їхніх сусідів¹⁵.

Як же ставилася компартійна влада до цих акцій допомоги? Спочатку радянському керівництву було вигідно поповнювати валютні надходження. Потім секретар ЦК партії Л. Каганович запропонував організувати на місцях «добровільну» відмову наших громадян від цих пожертвувань із-за кордону на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам. Індивідуальна «роз'яснювальна робота» проводилася з кожним колоністом. Так, у річному звіті Одеського консульського округу німецькі дипломати повідомляли, що німців-колоністів «примушують відмовлятися від цієї допомоги «добровільно». За звітний рік в округ з метою фінансової допомоги було переведено понад 50 тис. рейхсмарок¹⁶. Звичайно, німці не завжди піддавалися на умовляння. Адже, як пригадують сучасники, «досить великою була спокуса – у Торгсині так сліпуче біліло борошно, так апетитно пахли дунайські оселедці, а вдома у колгоспника в той час навіть кукурузного борошна не було».

Толерантне ставлення влади до одержувачів допомоги із Німеччини наприкінці року різко змінилося. Розгорнулася рішуча боротьба з «гітлерівською допомогою, яка підривала авторитет соціалістичної держави». Станом на червень року було заарештовано понад 100 осіб – організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій, за межі Радянського Союзу вислали секретаря німецького консульства в Одесі Ганна, представників німецького транспортно-го товариства «Дойче Леванті Лініє»¹⁷.

Перегорнувши чималу низку архівних справ, працюючи в політичному архіві МЗС ФРН, у документах того періоду був знайдений рукописний лист німців України до фюрера, до німецького народу. Цей лист потрапив дивним чином через німецьке консульство в Чехословаччині до МЗС Німеччини. У листі, датованому вже 1938 р., аналізується чимало фактів, зокрема й ситуація з голодом, та оцінюється німецька допомога. Наведу лише кілька красномовних рядків: «Вимирали цілі родини, навіть цілі села. Мертвих знаходили сотнями за се-

лами, вантажили на вози і закопували у братські могили. Чужих, опухлих від голоду людей, котрі приходили в якесь село, сподіваючись тут врятуватись від смерті, також вантажили на вози і викидали за селом, залишаючи напризволяще. Жодна людина не турбувалася цими нещасними істотами, а уряд і згадувати не варто. Цей голод особливо був сильним серед селянства... Селянин умирав на полі під час роботи, і коли він безсило падав, його часто обзивали симулянтом та саботажником. Були з'їдені всі фрукти та їстівні трави. Акації були голі, як зимою. Як божа благодать надійшла допомога фюрера та німецького народу, що тут у нас була названа як «гітлерівська допомога». Не лише ми, німці, а й велика частина росіян та українців вдячні німецькому народові за надану у цей жахливий час допомогу. Треба особливо зазначити, що «гітлерівську допомогу» одержували не куркулі та колись заможні селяни. Ні! Саме «опора більшовицького уряду – неможливі та середняки»¹⁸.

Ця допомога врятувала життя тисячам, і побічно зауважимо, що на велику ганьбу комуністичної партії комуністи-більшовики також одержували допомогу. Наведені вище обсяги допомоги це підтверджують. Але, на жаль, влада не вжила всіх можливих заходів, щоб якимось чином зменшити страждання мільйонів жителів України.

Хочу наголосити, що німецькі дипломати оцінювали тогочасне становище як катастрофу, коли державне насилля над людьми, фізичні й психічні тортури видавлювали із знедолених успіхи, коли примусові хлібозаготівлі проводилися завдяки шаленому тиску та боротьбі не за життя, а на смерть. Звичайно, такий жахливий перебіг подій не міг не позначитись на настроях як рядових людей, так і партійних, радянських і комсомольських кадрів. Страх і відчай були постійними супутниками наших співвітчизників. «Радянський примус вдавнявся тому, що зростала жорсткість діяльності кожної державної складової, що весь механізм діяв без огляду на жертви». За визначенням, яке містять архівні документи, «страх перед покаранням – ось мірило партійців, а не їхнє переконання чи дотримання тогочасних указів». Так, лише по київському консульському округу за 1933 р. понад 130 керівників рай- та міськвиконкомів через «службові помилки» були усунені зі своїх посад, значну частину їх було заарештовано. «Чистка партії» торкнулася близько 120 секретарів районних партійних комітетів, що складало 60 % їхнього кількісного складу, а також близько 70 % голів районних контрольних комісій¹⁹. Значне зниження довіри до партії підтверджується зменшенням кількості комсомольців. Так, якщо

в Києві у 1928 р. налічувалося 9600 комсомольців, то у 1933 р. – лише 2600.

Водночас варто зазначити, що вірними провідниками сталінської людожерливої політики були як московські емісари В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, так і українські лідери – С. Косіор, В. Чубар, Г. Петровський, інші республіканські чиновники. Спроби протесту лунали здебільшого тільки на місцях з боку керівників, які самі бачили весь трагізм голодомору. Але ці протести оперативного придушувалися репресивними методами, всією державною машиною.

Підтвердженням такого висновку можуть слугувати оцінки Генерального консульства Німеччини у Харкові стосовно ролі Постишева, зроблені після XII Всеукраїнського партійного з'їзду у 1934 р. У документі від 26 січня того року наголошувалося: «Постишев за неповний рік зміцнив владу радянської системи в Україні, ідучи на величезні жертви і мільйони померлих від голоду, напруживши до останнього виробничі сили селян, відхиливши непідтримку певних сил, він укріпив єдність федеративного союзу рад та знищив загрозований національний рух на передбачуваний час. В Україні тим самим є вирішеним національне питання таким чином, як воно є тут зрозумілим»²⁰.

Прагнучи дати достовірну відповідь на питання стосовно оцінки тогочасними німецькими дипломатичними представництвами соціальних та політичних наслідків голодомору в Україні, процитуємо знайдений досить красномовний документ, датований травнем 1936 р. під назвою «Чи українська Україна?»²¹

1. «Радянська Україна до 1932 р. набула справді далекосяжної національно-культурної автономії, передусім завдяки політиці друга Леніна, українського комісара народної освіти М. Скрипника. Він обіймав цю посаду протягом 12 років. Це був час, коли стара гвардія українських більшовиків панувала у країні. Поза сумнівом, вони були справжніми комуністами, але комуністами особливого, саме українського типу. Вони, маючи національне самовизначення, відчували реальну підтримку навіть інтелігенції із числа некомуністично-національних патріотів».

2. «Проте це був спосіб дуалізму поміж національним українським самовизначенням та національно-комуністичною ідеологією, який вже тоді вступив у конфлікт з Москвою. Там розвиток української своєрідності, мови, культури сприймався з величезною недовірою і мав призвести до перелому».

3. «Конфлікт набув особливо тяжкого характеру з приходом голоду 1932-1933 рр., який став наслідком колективізації сільських

трударів України. Місцеві функціонери, відчуваючи опір селянства, за наказом із Москви змушені були відбирати у голодного населення навіть останні кілограми хліба. Московський центр зі Сталіним на чолі був налаштований на дуже енергійну боротьбу... Стара гвардія більшовиків була розстріляна, знищена».

4. «Українську Україну було знищено. Із дещо більше 30 млн населення, за приблизними підрахунками, п'яту частину (6 млн осіб) було втрачено через голодну смерть. Нині народ став доволі крихким, щоб витримати останні удари московського централізму. Було «реорганізовано» національну Академію наук, «урівнено» вищі заклади освіти, знищено мільйони книг і друкованих свідчень допостишевської ери, а також ліквідовано всі ознаки націоналістичного виховання, які відчувались у бібліотеках і книгарнях, у засобах масової інформації. Водночас впроваджувалась «українська радянська культура». У народних комісаріатах України, інших відомствах розмовляють лише російською мовою».

5. «Майбутнє справедливе історичне дослідження, можливо, встановить більш точно, що українському народові у жахливій 1932-1933 рр. було потрощено моральний хребет. І ця заподіяна величезна шкода своїми наслідками розтягнеться на десятиліття, а можливо, й назавжди. Коли нині знову були «реабілітовані» постишевською мільстю українські народні пісні, коли сьогодні українська опера гастролює в Москві з українськими виставами, коли зараз на московській естраді знову виступають українські танцори, то це є не що інше, як гротескова пародія на долю України»²².

Ось такі соціально-політичні наслідки бачилися німецьким очевидцям і сучасникам тих справді жахливих і згубних років для українства, для нашої багатостраждальної Вітчизни. Наведені факти і матеріали, твердження й висновки сучасників тих подій можуть значно посилити положення наших висновків, що ґрунтуються на аналізі здебільшого вітчизняних матеріалів. З огляду на те, що німецьких дипломатів ніяк не можна запідозрити у заангажованості до українства, слід віддати належне їхньому більш об'єктивному висвітленню проблем голодомору, його причин і жахливих, згубних суспільно-політичних наслідків.

Нам необхідно і надалі глибше вивчати вітчизняну історію, її архівні матеріали, достовірні джерела. Адже лише знання історичної правди стане запорукою того, що ми знатимемо, що з нами трапилося і що слід зробити, щоб доля суверенного народу і країни була значно кращою, ніж за умов підлеглого становища. Нам, жителям рідної зем-

лі, треба бути гідними нащадками нашого народу, його попередніх поколінь.

Бібліографічні посилання

- ¹ Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». – К., 2006.
- ² Zlerko, D. Der ukrainische Hunger – Holocaust / D. Zlerko. – Sonnenbeuhl, 1988; Кудряченко, А. І. Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932-1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні / А. І. Кудряченко // Голодомор 1932-1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення: матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. – К., 2004. – С. 88-95; Кудряченко, А. І. Відновлення правди про лихоліття Голодомору в Україні 1932-1933 років мовою документів / А. І. Кудряченко / Археографічний щорічник. – К., 2007. – Т. 7. – С. 418-425.
- ³ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // Politisches Atchiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands, Bonn-Berlin, Bestand R-351. – S. 1-2. – Далі: PAAA.
- ⁴ Колективізація і голод в Україні. 1929-1933: збірник документів і матеріалів. – К., 1992; Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: у 2 кн. – К.; Нью-Йорк, 1999.
- ⁵ Deutsches Generalkonsulat Charkow. Ergänzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA. – В. R-69. – S. 1-2, 10.
- ⁶ Deutsches Konsulat Kiew. Bericht über Hungerkrawalle in Wolhynien // PAAA. – В. R-387. – S. 5.
- ⁷ Der Jahresbericht des Odessaer Konsulats vom 6. Dezember 1933 // PAAA. – В. R-349. – S. 12, 13.
- ⁸ Deutsches Konsulat Kiew, Kurze Nachrichten, den 2. November 1933 // PAAA. – В. R-80. – S. 1.
- ⁹ Там само. – S. 2.
- ¹⁰ Там само. – S. 2-3.
- ¹¹ Кудряченко, А. І. Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932-1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні. – С. 92-95; Кудряченко, А. І. Голодомор в Україні за баченням тогочасних німецьких дипломатів / А. І. Кудряченко // День. – 2006. – 25, 29 листопада.
- ¹² Der Jahresbericht des Odessaer Konsulats vom 6. Dezember 1933 // PAAA. – В. R-349. – S. 6-7.
- ¹³ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA. – В. R-351. – S. 13-14.
- ¹⁴ Deutsches Generalkonsulat Charkow. Ergänzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA. – В. R-69. – S. 10; Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA. – В. R-351. – S. 11.

¹⁵ Pinkus, B. Die Deutschen in der Sowjetunion / B. Pinkus, I. Fleischhauer. – Baden-Baden, 1963. – S. 167; Ченцов, В. В. Трагические судьбы / В. В. Ченцов. – М., 1998. – С. 72–73.

¹⁶ Deutsches Konsulat Odessa. Jahresbericht vom 6. Dezember 1933 // PAAA. – B. R-349. – S. 11.

¹⁷ Ченцов, В. В. Трагические судьбы. – С. 74.

¹⁸ Brief «An den Führer! An das deutsche Volk!» // PAAA. – B. R-104429. – S. 2–2 RS.

¹⁹ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA. – B. R-351. – S. 16.

²⁰ Deutsches Generalkonsulat Charkow. Ergänzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA. – B. R-69. – S. 10.

²¹ Ukrainische Ukraine? Kiew, im Mai 1936 // PAAA. – B. R-351. – S. 1–3.

²² Там само. – С. 4.

Надійшла до редколегії 25.04.2008 р.

Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін

МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МІЛЛЕР – ЛЮДИНА Й УЧЕНИЙ В ЕПОХУ ГУМАНІТАРНИХ КАТАСТРОФ

Розглянуто життєвий шлях професора М. О. Міллера, проаналізовані його стосунки з відомими науковцями середини ХХ ст. Визначена роль ученого у роботі Дніпрогесівської експедиції НКП УРСР, а також у діяльності музейних установ і науково-дослідних організацій Третього Рейху на окупованій території України.

Професор Михайло Олександрович Міллер (1883–1968) – археолог, історик козацтва, юрист, музейний та педагогічний працівник, – є однією з найбільш неоднозначних постатей у вітчизняній історіографії. Завдяки численним публікаціям та багаторічній співпраці з акад. Д. І. Яворницьким він був добре відомим серед радянських науковців 20–30-х рр. минулого століття. Але співробітництво з окупаційною владою під час Великої вітчизняної війни, подальша еміграція на Захід, його діяльність як професора Українського вільного університету, співзасновника і багаторічного наукового секретаря «Інституту для вивчення ССРСР»¹ призвели до того, що ім'я М. О. Міллера без особливої потреби не згадувалося у радянській науці². Натомість